

Een nieuwe toekomst voor de vestingwerken van 's-Hertogenbosch

Ir. J.G. Meester Hoofd afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten

Kort na het verschijnen van dit eerste nummer van 'Bossche Bladen' zal het eerste concept voor het 'Ontwikkelingsplan Vestingwerken' worden gepresenteerd. Diegenen onder u, die het Brabants Dagblad lezen, hebben al een tipje van de sluier opgelicht gekregen over de inhoud van dit plan. Door de gemeente wordt de restauratie van de vestingwerken gezien als een project dat vergelijkbaar is met de restauratie van de Binnendieze.

Net als de restauratie van de Binnendieze zal het zo'n twintig jaar in beslag nemen. Ook het belang voor de cultuurhistorische, toeristische en recreatieve ontwikkeling van de stad is vergelijkbaar met dat van de Binnendieze. De afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten is nauw betrokken bij de totstandkoming van het plan. Via dit blad willen wij de lezers graag op de hoogte houden van de planontwikkeling. In dit nummer besteden wij daarom aandacht aan de voorgeschiedenis van het plan en de resultaten van het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek tot nu toe.

's-Hertogenbosch als vestingstad

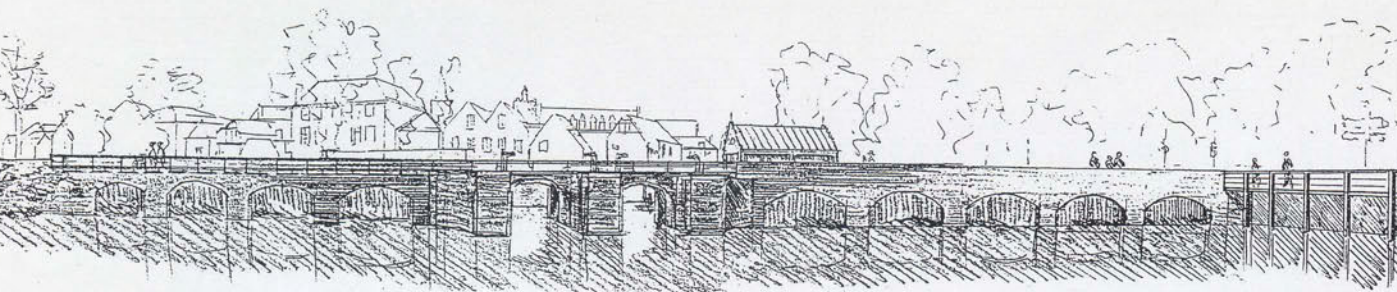
Veel mensen (uitgezonderd uiteraard de lezers van dit tijdschrift) staan er nauwelijks bij stil dat 's-Hertogenbosch een vestingstad is en zelfs een heel bijzondere. Het is één van de weinige steden van deze omvang waar de vestingwerken nog vrijwel geheel aanwezig zijn. Het gezicht op de stad vanuit het Bossche Broek herinnert nog steeds aan het 's-Hertogenbosch dat op oude schilderijen en tekeningen te zien is. Het voormalige inundatiegebied is daar nog aanwezig - en inmiddels beschermd. Dat is beslist uniek.

De vestingwerken die wij nu zien zijn niet in één keer ontstaan. Er is in de loop van de eeuwen zeer veel aan veranderd en toegevoegd. In de Middeleeuwen bestond de vesting uit een ringmuur met kantelen en overwelfde boognissen en daarboven een weergang. Om de circa 50 à 80 meter waren er torens. Vanaf de zestiende eeuw waren deze verdedigingswerken niet meer bestand tegen het geweld van de kanonnen. Na die tijd werden de torens geslecht, verdwenen de kantelen en werd de muur aan de achterzijde versterkt met aarden wallen. Aan het

eind van de negentiende eeuw werden de aarden wallen verlaagd tot vlak onder het niveau van de huidige muur. Zo ervaren we de vestingwerken nu. Het is goed om te bedenken, dat het oorspronkelijke middeleeuwse maaiveld een aantal meters onder het huidige ligt. De vestingwerken die we nu zien zijn in hun hoofdvorm

Een overzicht van de nog bestaande vestingwerken rondom de binnenstad
(Tekening: BAM)

*De eerste schetsen van architect ir. M. van Roosmalen voor de omgeving van de Grote Hekel van mei 1998
(Tekening uit: 'Het onzichtbare Gordijn', p. 19)*

*Als gevolg van een wegverbreding uit de jaren vijftig gaat de muur naast de Grote Hekel over in het talud van de Pettelaarseweg.
(Foto uit: 'Het onzichtbare Gordijn', p. 10)*

zeventiende-eeuws. In de negentiende eeuw is er aan de buitenzijde een nieuwe schil tegenaan gezet. De vestingwerken functioneerden daarna als waterkering. Dat is de belangrijkste reden waarom er nog zoveel van overeind staat. Niettemin zijn er ook forse gaten geslagen, zoals bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart en het Heetmanplein.

De slechte staat van onze vestingwerken

Omdat de vestingwerken in een zeer slechte staat verkeren, laat de gemeente in 1997 door het ingenieursbureau Witteveen en Bosch een onderzoek doen naar de technische mogelijkheden van restauratie en de kosten daarvan. Naar aanleiding van dat onderzoek stemt de gemeenteraad in oktober 1997 in met de ontwikkeling van een plan voor de restauratie.

Er wordt gekozen om te beginnen met de restauratie van de Grote Hekelsluis, die er zeer slecht aan toe is. Regelmatige bezoekers van de Bossche binnenstad zullen dit hebben gemerkt; door de slechte kwaliteit van de funderingen moest zwaar verkeer over de Zuidwal enige tijd met ingrijpende maatregelen worden tegengegaan.

Bij de voorbereiding van de plannen voor de Hekelsluis lopen de plannenmakers tegen een aantal vragen aan die alleen kunnen worden beantwoord door eerst over de hoofdzaken uitspraken te doen.

De middeleeuwse vestingmuur loopt bijvoorbeeld bij de Hekelsluis onder het wegdek. Het stuk dat we nu vanuit het Bossche Broek zien, is twintigste-eeuws. Vroeger was

hier een waterpoort met een poorthuisje. Schitterend mooi op oude prenten. Maar achter het huisje liep een smal pad, en nu loopt daar de Zuidwal. Wat doen we ermee bij een restauratie?

Aan de zijde van de Pettelaarseweg gaat de muur over in een talud. In de jaren vijftig is het kruispunt met de Pettelaarseweg fors vergroot ten behoeve van het verkeer. Een deel van de muur is daaraan ten offer gevallen. Opnieuw: hoe moeten we daar anno 1999 mee omgaan? Bij de 'Toren voor de Judasbrug', bij het Vonk- en Vlamterrein, is tegelijkertijd vlak buiten de muur de bouw van een parkeergarage in voorbereiding. Wat moet daar gebeuren? Moet het water terugkomen? Hoe moeten de voetgangers uit de garage de muur passeren? Wat doen we met de gaten in de muur, die in het nabije verleden ten behoeve van het autoverkeer zijn gemaakt? Dit zijn maar enkele van de vele vragen die opkomen.

Op grond van dit soort vragen komen de plannenmakers begin 1998 tot de conclusie dat een omvattend plan voor de hele vestingwerken nodig is. Dat plan moet niet alleen gaan over het bewaren van het historisch erfgoed uit het verleden, maar ook en vooral over de plaats die de vestingwerken moeten innemen in het 's-Hertogenbosch van de toekomst. Welke bijdrage leveren de vestingwerken straks aan ons historisch bewustzijn, aan de 'afleesbaarheid' van de geschiedenis, aan de recreatiemogelijkheden van de binnenstadsbewoners en aan het toerisme? Misschien is het daarvoor nodig aan de huidige vesting-

werken het een en ander te veranderen, toe te voegen of te reconstrueren.

Nieuwe uitgangspunten

In het voorjaar van 1998 bezoekt de monumentencommissie samen met de toenmalige wethouder mevrouw Y. Schram de stad Maastricht. Daar bekijken zij de verbouwing van een voormalig kloostercomplex aan de Pieterstraat tot Rijksarchief. De commissie is diep onder de indruk van de creatieve manier, waarop de architect er daar in geslaagd is nieuw en oud met elkaar te verbinden, en hoe overblijfselen in het ontwerp zijn verwerkt en een nieuwe functie hebben gekregen. De architect van dat complex is ir. M. van Roosmalen uit Delft, werkzaam bij de Rijksgebouwendienst. De inrichting van de ruimte rondom het gebouw is getekend door bureau Lubbers, landschapsarchitectuur & stedelijk ontwerp uit 's-Hertogenbosch.

Kort daarna krijgen de beide bureaus het verzoek om samen te gaan werken aan de Bossche vestingwerken. Zij tonen zich enthousiast. In juli 1998 besluit het college van B&W om door deze bureaus een ontwikkelingsplan te laten maken op basis van nieuwe uitgangspunten. Aan de oorspronkelijke uitgangspunten voor behoud en herstel worden nieuwe toegevoegd, die te maken hebben met toeristisch beleid, cultuurhistorisch beleid, vernieuwend architectuurbeleid en de kwaliteit van de openbare ruimte. De omslag is gemaakt.

Foto van de Grote Hekel uit 1875. Er liep toen over de Grote Hekel een smalle brug, die in 1934 aanzienlijk is verbreed tot de huidige Zuidwal.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 3407)

1999: Restauratiewerkzaamheden in volle gang aan de Grote Hekel.

(Foto Albert Schreurs, Stadsarchief)

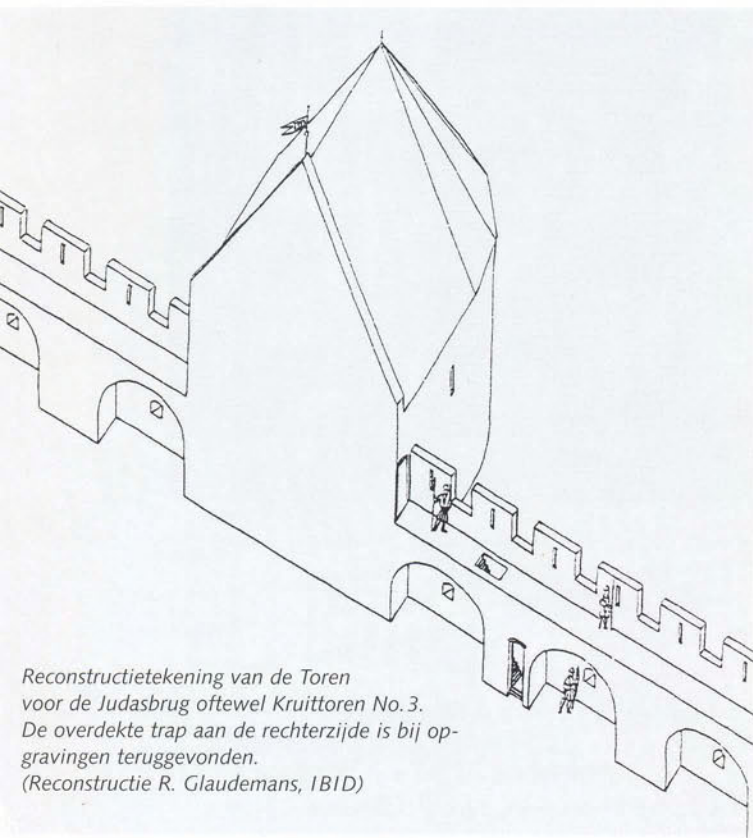
De vestingwerken en de parkeergarage

Vooruitlopend op het ontwikkelingsplan wordt aan de architecten gevraagd om vast een aantal schetsen te maken voor de omgeving van de Hekelsluis. De uitvoering van de restauratie is daar inmiddels al gestart op basis van het raadsbesluit van oktober 1997. Hoewel bedoeld voor de Hekelsluis, hebben die schetsen een belangrijk neveneffect. De tekeningen zijn inspirerend; ze laten zien dat het de moeite waard is om de restauratie van de vestingwerken en herinrichting van de omgeving als één project te zien. Het speelt een rol bij de discussie, die zich in het najaar van 1998 in de gemeenteraad afspeelt rondom de plannen voor de parkeergarage op het Vonk- en Vlamterrein. Die plannen zijn al veel verder gevorderd dan de plannen voor de vestingwerken. Naar aanleiding van die discussie vraagt het college van B&W aan de architecten om een plan te maken voor de zone langs de vestingwerken bij de parkeergarage, waarin naast de restauratie van de vestingwerken zelf, ook de inrit van de garage en de uitgangen voor voetgangers zijn geïntegreerd.

Dat is het stadium waarin we nu verkeren. Het concept voor het ontwikkelingsplan vestingwerken en de voorstellen voor het gebied bij de parkeergarage zullen binnenkort worden gepresenteerd.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek

Ten behoeve van de restauratie van de vestingwerken is al in 1996 een bouwhistorisch en archeologisch begeleidingsplan gemaakt. Dat plan zegt onder meer dat voorafgaand aan de planuitvoering voor elk onderdeel van het

Reconstructietekening van de Toren voor de Judasbrug oftewel Kruittoren No. 3. De overdekte trap aan de rechterzijde is bij opgravingen teruggevonden.
(Reconstructie R. Glaudemans, IBID)

vestingproject archeologisch en bouwhistorisch onderzoek moet worden verricht. Inmiddels is dat onderzoek afgesloten voor de omgeving van de Hekelsluis en voor de omgeving van de 'Toren voor de Judasbrug' nabij het Vonk- en Vlamterrein. Beide onderzoeken hebben interessante informatie aan het licht gebracht, die van wezenlijk belang zal blijken voor het uiteindelijke ontwerp van de restauratie. Zonder uitputtend te zijn, willen wij uit beide onderzoeken een aantal kenmerkende zaken noemen.

Het bouwhistorisch onderzoek bij de Hekelsluis heeft aangetoond dat de oorspronkelijke middeleeuwse muur onder de huidige Zuidwal ligt. De Grote Hekel is waarschijnlijk in het begin van de 14e eeuw gebouwd als waterinlaatpoort. Hij kon met een ijzeren hek worden afgesloten. De poort heeft een rijke geschiedenis. Zo wordt de poort tijdens de Tachtigjarige Oorlog gebruikt om spionnen en bodes van de stad door te laten. De huidige sluis met zijn inlaatopeningen stamt uit circa 1880. In 1934 is de toenmalige smalle brug over Hekelsluis verbreed tot de huidige Zuidwal. Het bouwhistorisch onderzoek beveelt aan om de sluis zelf zoveel mogelijk te herstellen naar de situatie van 1880 en bij de Zuidwal meer te laten zien dat het hier gaat om een 'brug' over de Hekelsluis; bijvoorbeeld door de borstwering uit 1934 hier open te maken.

Ook het onderzoek bij de 'Toren voor de Judasbrug' heeft een aantal interessante zaken opgeleverd. Het is oorspronkelijk een half uit de muur stekende, hoefijzervormige toren geweest. Hij is opgenomen in de tweede, vanaf 1318 gebouwde ommuring. De toren rees ruim boven de aansluitende muur met weergang uit en was bekroond met een spits. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werden de torens voor kanonnen te kwetsbaar; ze werden van hun verdiepingen ontdaan en de binnenruimte werd volgestort met puin en afval. Na de afscheiding van België in 1839 werd een nieuwe verdedigingslinie aangelegd, waarbij een aantal muurtorens is verbouwd tot een bomvrij kruutmagazijn.

Zeer bijzonder is bij deze toren, dat de middeleeuwse overdekte trap naar de weergang (zie reconstructietekening) bij archeologische opgraving nog vrijwel ongeschonden is teruggevonden. Dit zou aanleiding kunnen zijn om de grond achter deze toren opnieuw uit te graven tot het middeleeuwse maaiveld en een klein gedeelte te reconstrueren, om daarmee de middeleeuwse situatie opnieuw beleefbaar te maken. Aan de restauratiearchitecten is gevraagd de mogelijkheden daarvoor te bezien.

Tot slot

Bij de aanpak van de vestingwerken staan we op dit moment aan het begin van een lang ontwikkelingsproces. Steeds zullen we nieuwe zaken vinden en nieuwe keuzes moeten maken. En uiteraard kost het allemaal geld. Dat is op dit moment nog maar ten dele beschikbaar. Het zal nog een heel traject zijn al die plannen gefinancierd te krijgen. Er staan immers nauwelijks opbrengsten tegenover. De eerste schetsen laten echter zien dat de betekenis voor de stad groot kan zijn, waar het gaat om de kwaliteit van de openbare ruimte, de afleesbaarheid van de geschiedenis en de mogelijkheden voor recreatie en toerisme. Daarmee gaan de vestingwerken - en daarmee onze stad - een spannende tijd tegemoet. Onder meer via dit tijdschrift zullen we u van een en ander op de hoogte houden.

Literatuur

- Van Roosmalen van Gessel e.p. architecten, *Het onzichtbare Gordijn* (Gemeente 's-Hertogenbosch, mei 1998).
- Bouwhistorische en Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch, *Restauratie van de Vesting: Bouwhistorisch- en archeologisch begeleidingsplan* (Gemeente 's-Hertogenbosch, juni 1996).
- M. Enderman, ir. R.W.J.M. Gruben, R. Glaudemans, *'s-Hertogenbosch Vestingwerken Grote Hekel en stoomgemaal* (Gemeente 's-Hertogenbosch, januari-februari 1998).
- R. van Genabeek, R. Glaudemans, R. Gruben, *'s-Hertogenbosch 'Kruittoren No. 3' of 'Toren voor de Judasbrug'* (Gemeente 's-Hertogenbosch, augustus-september 1997).